

Соболь П. П.

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

В статті мова йде про неприпустимість свавільних політичних рішень відносно самих основ національного життя, особливо маніпуляцій з мовою. Про це свідчить також і досвід теоретичного мовознавства, зарубіжного та вітчизняного.

Ключові слова: мова, етнос, національна культура, політика.

Люди, етнічні групи, епохи відзначаються специфічною духовністю. Її підвалини — це й стан матеріального виробництва, суспільних відносин, освіти, науки, але особливо — породжувана специфікою буття психологія. Найяскравішим виразом останньої є мистецтво. Але справжнім сутнісним її ядром є **мова**: вона виявляє глибини характеру етнічної нації.

По-своєму логічно, що колонізатори, плануючи довготривале панування, завжди відверто чи хитрістю воювали з мовою, витравляючи її не тільки з освіти, мистецтва, а й із душ. “Коли мова школи, — писав О. Потебня, — відмінна від мови сім’ї, то слід чекати, що школа й домашнє життя не будуть у гармонії, а будуть зіштовхуватися й боротися одне з одним” [1]. З цієї причини мови не можуть поєднуватися на рівні всього народу. “Вплив двомовності на цілі народи, я гадаю, теж несприятливий”, як і зумовлювана знищенням мови денаціоналізація є невідворотним шляхом до деморалізації (катастрофічного знекультурення), бо веде до таких деформацій народного життя, “за яких традиція народу, сконцентована головним чином у мові, переривається чи послаблюється такою мірою, що стає лише другорядним чинником перетворення” [1].

Тоді мова йшла про ситуацію, коли школі навязували мову колонізатора, а в сім’ї говорили мовою колонії. Сьогодні ситуація в Україні радикально змінилася: в школі стала переважати, певний час, українська (як державна), а в

більшості сімей (крім окремих областей) переважає мова загальнорадянського спілкування. Здавалося б, що це й є шлях до виправлення минулого ущемлення, тотальної русифікації населення України. “Школа” з часом увійде в родину, більшість українців повністю самоідентифікуються як представники певного етносу...

Але над Україною наче нависло якесь прокляття. І воно необорне навіть в умовах незалежного державства, бо на жаль політики використовують найнебезпечніші засоби. Не можна заради ситуативного успіху приносити в жертву культурно-історичні надбання, що є підвалинами довготривалого успішного буття всього народу (як титульної “нації”, так і всіх етнічних меншин). Самобутність – реальна альтернатива тому, щоб бути лише філією сусідньої “великої” держави.

Поглинання однією мови іншою — це трагедія всезагальна, як і мультикультурні тенденції глобалізації (мультикультурне суспільство – результат регульованого обміну відмінностями, при якому слабкіша культура навіть у власній державі стає маргінальною). Поглинання мови одного народу мовою іншого означає смерть поглинутого, яка не минає безкарно й для кривдника.

Більшість людей недооцінює корінну мову певного етносу, як і взагалі мову, розглядаючи її як дарунок та як лише функціональний інструмент. Між тим, мова й унікальність мови – надзвичайна цінність і явище. Про це говорили найвидатніші мовознавці-лінгвісти вже від Арістотеля.

Філософські ідеї, що відводили мові детермінуючу роль відносно специфіки форм духовної діяльності, були висловлені ще в рамках передромантичної філософії 18 ст.: мова як процесуальність духовної творчості (Гумбольдт), лад мови як форма розвитку людського духу (Гердер). Була сформульована й теза про те, що “мова народу є його дух, а дух народу є його мова”, і в цьому сенсі “кожна мова є свого роду світогляд” (Гумбольдт). Близькі ідеї були висловлені також і в класичному мовознавстві

У структурно-функціональному напрямі сучасної лінгвістики мова розглядається як детермінанта способів організації колективного й

індивідуального досвіду перш за все в комунікативному плані: “кожній мові відповідає своя особлива організація даних досвіду. Вивчити чужу мову не означає причепити нові ярлички до знайомих об’єктів. Оволодіти мовою – означає навчитися інакше аналізувати те, що складає предмет мовної комунікації. Також культивувалася ідея про визначальну роль мовних чинників у процесі формування сенсової картини світу у носія мови – як індивіда, так і мовного колективу. Структури рідної мови – апріорні форми організації індивідуального досвіду.

Гійом **Гюстав** – творець теорії лінгвістичного менталізму (феноменології мови) – вийшов далеко за межі структуралізму як теорії і методу аналізу мовних явищ. Його варіант, запропонований у 1919 р., може бути визнаний однією з перших спроб створення постструктуралістської концепції мови. Гюстав розрізняє мовну діяльність, мову і мовлення вводячи чинник часу: мовна діяльність є не просто ціле, а є послідовність, а також паралельність мови і мовлення. Він іде від замкнутої на саму себе мови до обґрунтування гіпотези, що в основі і мови і мовлення лежать психомеханізми. Саме поняття часу дозволяє зняти лінгвоцентризм і здійснити вихід до феноменологічної проблематики: до світу “психічної суті”. Гюстав розрізняє “факт мови” і “факт мовлення”.

В українській мові факт мови і мовлення не мають різних позначень. Росіяни окремо можуть “отказаться” від “языка” чи від “речи, говорения”. Отже, не варто питати українця від чого він відмовився – від-мови (від усього). Для росіянина “відмовитись” (отречься, отказаться) – акт мовленєвий, а не мовний). Він може отречься, але ж не “від’язичитися”...

“Всяке живе слово, позначаючи фізичні предмети, не зводиться просто до позначення фізичного предмету, але є тим чи іншим його розумінням, його сенсовою конструкцією, особливого роду внутрішньою формою” [2], завдяки якій відбувається розплавлення глухої предметності в матерії відношень; ціннісно-сенсове насичення прагматичних значень. **Значення** – “ідеальна духовна форма кристалізації суспільного досвіду людини”. Засвоєння значень і є оволодінням цим багатозначним досвідом. Концепти – це перш за все

сенсообразні поняття, а неабстрактні образи чи терміни. Слова не сприймаються як знаки, а як дійсні орієнтири у значущому світі (по-різному у кожній з етнокультур). Концепти зберігаються головним чином у мові й служать для упорядкування людського досвіду: різна організація світу; різне сприйняття форми, кольорів, смаків; різне перспективне бачення. Лише інформаційні машини користуються однозначними знаками.

Мови відрізняються одна від другої не лише тим, як їхні словники класифікують світ, але також і різними способами комбінування окремих значущих одиниць. Ці види комбінування, на думку Б. Уорфа, несвідомо відбивають і визначають ті уявлення про реальності, що має дана мовна група. Інші сенсообрази, концепти, у тих, що святкують, і тих, що поза святом. Хоча й серед святкуючих багато відмінностей, але вони іншої якості, це різниця пафосу сенсу, а не його самого. То ж можна уявити неймовірні відмінності, які передаються мовами різних етносів, а ще більше – мовних сімей. Навіть схожі зовні знаки самі по собі мало про що свідчать. Знак служить для характеристики сигналів (вони ширше знаків) соціокультурного життя, пов'язаного з системою соціально й етнічно вироблених значень. Не структурна відповідність, а функціональне буття знаку пов'язує його з означуванням (signans) [3]

“Сенс” і “значення” – це не елементи культури і не теоретичні її поняття, але без них не існує жодна “ідеальна” модель і реальне усвідомлення буття. Співвідношення їх рельєфно виявляє лише мовна реальність, а не безумовна, хоча, звичайно, не вона їх породжує. Жак Дерріда вважав, що обсяг феноменологічного концепту “сенс” лише спочатку здається мало визначеним. Будь-який досвід є досвідом сенсу (Sinn). Все, що взагалі існує для свідомості, є сенс (“феноменальність феномену” [3].

У культурі не буває поняття, події, явища і т.п., які б не мали назви — імені (власного або загального). Як правило, не мають спеціальних позначень лише явища, позбавлені будь-якої соціальної значимості. Якщо значимо кожне слово-знак мови, то як же можна відкидати значення (ігнорувати його) всієї етнічної мови. Цікавий казус: епоха Відродження — при всій її специфічності з

позицій сьогоднішнього сприйняття — не мала ніякої спеціальної назви, тобто не виглядала в очах сучасників чимось особливим, що заслуговує окремого імені.

Але значнішим виявився казус з мовним законом у сучасній Україні, де вся мова може втратити ім'я, а з ним і живу реальність. Мова не живе без мовлення, без середовища спільників (етнічної самоідентифікації).

Мова як етнічна самоідентифікація. Соціальний зміст розмаїтості мов культури, як представляється, пов'язаний з потребою людей у багаторазовому дублюванні рис своєї групової ідентичності; і звідси їхнє прагнення до маніфестації національної (релігійної або станової) **самобутності** буквально в будь-якому предметі, об'єкті тощо культурної діяльності. Утім, це мовне і стилістичне маркування далеко не завжди наноситься спеціально. Адже в кожного народу історично склався свій смак, своя система естетичних переваг, своя міфологія і її символічне вираження. Усе це “проступає” як симпатичне чорнило на будь-якому культурному об'єкті, у поведінковому акті, стилі комунікації тощо. Власне це і є специфічна мова (або, — точніше, комплекс мов) культури всякої людської спільності. Мову може породити тільки етнічне життя.

Політика не може породжувати ні історичних спільнот (чи статей, вікових стадій людини), ні мови, ні звичаїв, ні мистецтва (окрім “шоу”). Вона лише може на них впливати (позитивно або ж негативно). Може використовувати для піару. Наприклад, такі софістичні гасла як: “Я українець, и говорю на родном языке – русском”. У м. Миколаєві створили у якості гасла (між іншим, ще до ініціювання змін до закону про мови у парламенті) справжнісінький софістичний “симулякр”: “Более 750000 жителей Николаевщины говорят на русском. Так нужен ли нам русский язык?”. Питання — вершина “наївності” й логічного непорозуміння. Якщо треба добитися, щоб і решта жителів Миколаєвщини говорила російською, то запитання зрозуміле. Але якщо ми все-таки визнаємо українську державу як самостійну (до того ж **унітарну**, а не кантональну), і наші зусилля спрямовані на її зміцнення, то ситуація якась дивна. Наприклад: якщо родина закупила сотню кавунів, то чи

буде стояти питання: то чи ж потрібні нам кавуни? Якщо переважна більшість говорить російською, то який ще “русский язык” нам потрібен? Віявляється – “регіональний”. Не змовлюючись владні структури багатьох областей відчули раптом жагучу нагальну потребу у цьому новотворі.

“Регіональний язык” сьогодні – явний синонім “русскому”. Як колись “советский” був синонімом “російського”. У всьму світі знали, що з Гітлером воюють “руські”. Між іншим: ні монгольські, ні тюрські, ні німецькі нацистські завоюювачі із зовні не намагалися нав’язати нам іншу мову. І російський більшовизм спочатку навіть проводив політику “коренізації” (в Україні – “українізації”. Незважаючи на свою суперечливість, українізація стала фундаментом подальшого розвитку українського національного Відродження, бо на її ниві самовіддано і щиро працювали видатні особистості української культури різних політичних поглядів). Бо свою етнічну мову (на відміну від “регіональної”, штучної) не випадково називають природною.

Штучні (артефактні) мови не можуть замінити базової – етнічної. Етнічна може замінити (або співіснувати) іншу етнічну. Англійська мова надзвичайно змінила рівень і якість цивілізації Індії. Російська – якість українського менталітету. Але є межа асимілятивного впливу, після якої гине сам етнічний архетип – а це вже і є етноцид. Отже можна зробити собі ін’єкцію іншомовності як свідомий суїцидальний акт (самогубство). Але в цьому можна запідозрити хіба що психічно хворого...

Були, звичайно, в різні часи стосовно України й лінгвоцидні заходи правлячих кіл Польщі й Росії. Намагалися зруйнувати “весь світ” попередній (мову, віру, звичаї, реальну історію, мистецтво). Та це поведінка завоюювачів, загарбників. Але явище “внутрішньої політичної розправи” з мовою у власній державі – це щось надцікаве й дивне та ще й унікальне. В той час як Франція, чи та ж таки Росія ревнісно прикладають максимум зусиль, щоб у інших державах поширювалися “звуки дивної речі” їхньої, готові безкоштовно посилати свої підручники при першій же нагоді, українська влада, знаючи що у багатьох областях України російська мова переважає ще значніше, ніж на “Николаевщине”, намагається зменшити можливості її роповсюдження й

розвитку. При цьому за прикладом політики йдуть не до взірцевої для них Росії, а до специфічних країн Західної Європи. На її ж таки Конвенцію й посилаються.

Хоча, напевно чи саме там придумали поняття “регіональної мови”. До речі, ніякого парадоксу немає у тому, що регіональна мова звучить скрізь, де її прийняли, на “русском языке”. Та суть не в цьому. Суттєвим є те, що представники влади погано розуміють тісний зв’язок мови з усією культурою й національним життям. Недоречно заради піару чи політичних амбіцій “регулювати” те, що винне самовідрегулюватися в процесі етногенезу.

Справді, українці – “антеїчний” етнос. Тобто, його архетип почав закладатися в неоліті та ще й природними умовами визначеною прив’язаністю до землі, землеробства. Вони й визначали мову. Місто, промислова цивілізація легко нейтралізували органічний зв’язок із землею (і тим самим – з мовою). Але ж не слід забувати перестороги великого лінгвіста й етнопсихолога Олександра Потебні (1835-1891) – професора Харківського університету, що без мови не існує окремішна нація (етнічна). До речі, він як ніхто інший, довів, що не дивлячись на русифікаторську політику царського уряду, філологічні науки можуть розвиватися. У розвитку українського мовознавства провідна роль належала саме йому. Він же створив нову психологічно-порівняльну школу в мовознавстві. Праці О. Потебні “Думка і мова”, “Замітки про малоруське наріччя” (1870), “Мова і народність” (1895) та інші не втратили своєї актуальності й сьогодні. Особливу цінність мають думки О. Потебні стосовно формування національної ідеї. Він вважав, що її відсутність у середовищі українців є внутрішньою причиною безсилля й непродуктивності нації, небезпекою на шляху її подальшого існування. Ця небезпека не менш загрозлива, ніж зовнішній натиск денаціоналізації.

Потебня передбачив багато проблем сучасної лінгвістики: розрізнення мови і мовлення, розуміння і нерозуміння як аспектів комунікації тощо. Він вважав, що діалог завжди припускає нерозуміння, тому що мова (висловлення) є акт творчий, авторський, і, отже, до деякої міри неповторно-незрозумілий.

З огляду на великого вченого дивними здаються жалоби деяких фахівців технічного профілю в Україні на відсутність багатьох термінологічних еквівалентів в українській мові. Але ж чия то функція – виробка відповідних термінів – як не їх самих. У всі часи активно використовували різні засоби дискредитації української мови за допомогою зневажливих інтонацій щодо перекладів, або введенням надуманих перекладів. Були й прямі провокації з боку спецслужб, або заохочення найменш культурних сил до ініціювання “перегибів”.

Чудово, коли представники певного етносу знають мови народів, які мають значні досягнення у світовій культурі. Прекрасно було б у значно більших масштабах вивчати російську літературу (на мові оригіналів). Але навіщо принижувати й без того досить зубожілу власну мову? Ось це важко зрозуміти по суті. Можливо В.В. Путін і мав рацію, коли публічно назвав Україну напівдержавою, а про мову відгукнувся ще зневажливіше. Але ж це не привід для привітання подібних заяв. Сам президент Росії дуже гостро реагує на будь-які (хай і найсправеливіші) закиди російській політиці чи культурі.

Лише на побутовому рівні, такі питання не можна навіть ставити. Тим більш – використовувати для політичної агітації чи дипломатичних успіхів. Є й без того немало засобів, щоб досягати бажаного при потребі. За краще було б все ж реально радитися зі справжніми фахівцями-патріотами, для яких стратегічні інтереси України – перш за все. Особливо ж при врахуванні далеко не сприятливих тенденцій світової культури. Про них яскраво сказав ще в середині ХХ ст. італійський філософ Гвардіні: аналізуючи в контексті “внутрішньої саморозірваності”, антилюдський характер і планетарний масштаб світових воєн він, зокрема, прагнув вишукати відповіді на питання про суть культури людей, її моральної та життєвої цінності. Традиційна гуманістична культура Європи, заснована на відродженському проголошенні вищою цінністю оригінальності людини, на тезі про “геніальність в індивідуальності” романтизму, умирає: у світі, де “панує техніка”, “неможливі боги”. Людина втрачає власне положення значеннєвого центру світобудови. На думку Гвардіні “наука більше не повинна піклуватися про цінності, її справа –

досліджувати, незалежно від того, що з цього вийде; мистецтво існує тільки для самого себе, і його дія та вплив на людину його не стосується; спорудження техніки – це твори надлюдини і мають самостійне право на існування; політика здійснює владу держави, і їй немає справи ні до гідності, ні до щастя людини... В умовах індустріальної цивілізації не допускається **автономне існування творчої особистості**, а зловживання владою стають не стільки ймовірними і можливими, скільки неминучими. Навряд чи випадкове слово “особистість” поступово виходить із уживання, і на його місце заступає “особа” [5].

Більш втішним видається прогноз Освальда Шпенглера: сенси культури не існують у зовнішньому, незалежному від людини. І причини занепаду європейської культури – технізація, раціоналізація, тобто становлення нелюдського буття. Насправді чи стане промислове, технологічне людським сенсом чи не людським – питання не просте. У всякому разі політики повинні бути також мудрими. Від їх зусиль багато чого залежить.

Варто замислитися: як могло так статися, що в умовах імперських утисків і переслідувань українцям вдавалося відкривати власні школи, бібліотеки й університети, видання газет і журналів, театральні вистави, організовувати просвіту і науку, популяризувати народне й фахове мистецтво тощо; а ось за умов незалежності (майже чверть її століття) українці, які говорять власною мовою, винні шукати окремі осередки освіти чи діяльності, бо не склали більше 50 відсотків у середовищі переважаючого російськомовного спілкування. На який прогрес власної культури можна розраховувати, коли після століть приниження їй і тепер не збираються не лише допомагати, а й співчувати власні кормчі? Можна розраховувати лише на занепад. То який же може бути сумнів у суїцидному етноциді: початком етноциду найчастіше й найвірніше слугувала саме лінгвоцидна політика.

У такій ситуації гостро постає питання про роль інтелектуальної еліти. “У роки революції і громадянської війни справжня інтелектуальна еліта України обирала не стільки шлях служіння владі, скільки власній совісті, моралі, врешті – служіння народові. Саме ця інтелігенція була головним рушієм національно-культурного Ренесансу” [6].

Культурний простір не може існувати поза мовою – цим особливим розплавом між світом речей і особистісним світом, між цілісністю й частковостями, єдністю і множиною... Простір якій культури ми готуємо?

Література

1. *Потебня А.А.* Из лекций по теории словесности. – Х., 1884.
2. *Лосев А.Ф.* Философия имени. – М.: Изд. МГУ, 1990, с. 59.
3. *Кориунов А.М., Мантатов В.В.* Теория отражения и эвристическая роль знаков. – М.: Изд. МГУ, 1974, с.45-46.
4. *Деррида Ж.* Позиция. – К., 1996, с. 47.
5. *Гвардини Р.* Конец Нового времени. // Вопросы философии, 1990, № 4.
6. *Попович М.В.* Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – с. 590.

Sobol P. P. About ethnic languages and regional dialect

In the article speech goes about impermissibility of arbitrary political decisions in relation to bases of national (ethnic) life, in particular case manipulations with a language. About it testifies also and experience of theoretical linguistics, foreign and domestic.

Keywords: *language, ethnic, national culture, politics.*